

УДК 349.2

doi.org/10.30970/jcl.1.2022.5

Тетяна Парпан

кандидат юридичних наук, доцент кафедри соціального права Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3151-0180>

E-mail: tatianaparpan@gmail.com

КОНСТИТУЦІЙНА ЗАБОРОНА ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ В УКРАЇНІ

CONSTITUTIONAL PROHIBITION OF FORCED LABOR IN UKRAINE

Tetiana Parpan

Candidate of Law, Associate Professor, the Department of Social Law,
Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

Abstract | The article reveals the content of the constitutional prohibition on the use of forced labor in Ukraine. A retrospective analysis of the introduction of this prohibition in the domestic labor legislation has been carried out.

The author notes that in labor relations there are different forms of coercion: mental, material, physical and organizational, as well as their combination. It is emphasized that the form of forced labor depends not only on the nature of the influence on the person but also on the object of such influence.

Due to the various manifestations of forced labor in labor relations, the author believes that it is necessary to strengthen the legal protection of the employee from such arbitrary behavior of the employer. To do this, a separate article of the Labor Code of Ukraine should be devoted to the concept of "forced labor" and its features, as well as to place in it an approximate list of possible forms of forced labor. This would guarantee the employee more reliable protection against coercion in the employment relationship. At the same time, such norms should warn the employer to impose unlawful coercion on its employees.

The author points out the distinctive and common features between this concept and such categories as human trafficking, slavery, servile status. The article also presents the differences between forced and compulsory labor.

It has been pointed out that many international acts on the level of forced labor refer to compulsory labor, but there is no clear delineation of the content of these concepts. To find out how these concepts relate, the author refers to the case-law of the European Court of Human Rights. Based on the analysis, it is concluded that in international legal acts the term "compulsory labor" is used on a par with the concept of "forced labor" in order to demonstrate that not all labor arising from the established legal obligation is legitimate. Otherwise, such work should be considered mandatory, which is prohibited as illegal, or forced, if appropriate.

Keywords: labor, coercion, compulsory labor, forced labor, necessary labor, constitutional prohibition.

Анотація | У статті розкривається зміст конституційної заборони застосування примусової праці в Україні. Наводиться ретроспективний аналіз запровадження цієї заборони у вітчизняне трудове законодавство.

Автор відзначає, що у трудових правовідносинах зустрічаються різні форми примусу: психічний, матеріальний, фізичний та організаційний, а також їх поєднання. Причому наголошується, що форма примусової праці залежить не лише від характеру впливу на особу, але і від об'єкту такого впливу.

Зважаючи на різні прояви примусової праці у трудових правовідносинах, автор вважає, що необхідно підсилити правовий захист працівника від такої свавільної поведінки роботодавця. Для цього варто присвятити окрему статтю КЗП України поняттю «примусова праця» та її ознакам, а також розмістити в ній приблизний перелік можливих форм примусової праці. Це дозволило б гарантувати працівнику значно надійніший захист від проявів примусу щодо нього у трудових правовідносинах. Водночас такі норми мали би застерегти роботодавця здійснювати неправомірний примус до своїх працівників.

Аналізуючи сутність поняття «примусова праця», автор вказує на відмінні та спільні риси між цим поняттям та такими категоріями, як: торгівля людьми, рабство, підневільний стан. В статті також наведено відмінності між примусовою та необхідною працею.

Вказується, що у багатьох міжнародних актах на рівні з примусовою працею йдеться про обов'язкову працю, проте чіткого розмежування змісту цих понять немає. Щоб з'ясувати як ці поняття співвідносяться, автор звертається до практики Європейського Суду з прав людини. На підставі проведеного аналізу зроблено висновок, що у міжнародно-правових актах поняття «обов'язкова праця» використовується на рівні з поняттям «примусова праця» для того, щоб продемонструвати, що не вся праця, яка впливає з встановленого юридичного обов'язку, є правомірною. У підсумку, автором зазначено, що який би відтінок не мала праця: обов'язковості чи необхідності, вона не повинна переходити межі допустимих фізичних та психологічних можливостей особи, яка виконує покладене (взяте) зобов'язання. В іншому разі, така праця повинна бути визнана обов'язковою, яка забороняється як неправомірна, або ж примусовою, за наявності відповідних ознак.

Ключові слова: праця, примус, обов'язкова праця, необхідна праця, конституційна заборона.

Фундаментом, на якому мають будуватися відносини праці в суспільстві, повинно бути добровільне волевиявлення людини, яка своєю чергою, відповідно до своїх здібностей та уподобань, зможе обирати собі місце праці або загалом сферу зайнятості. Інакше кажучи, в цих відносинах не повинно бути ніякого примусу до праці у будь-якій його формі. На жаль, на сучасному світовому ринку праці, який формується під впливом глобалізаційних процесів, проблема примусової праці не є поодиноким явищем.

В Україні примусова праця заборонена на конституційному рівні (ч. 2 ст. 43 Конституції України¹). Проблеми, пов'язані з реалізацією цієї норми, стали предметом дослідження багатьох науковців-правників, серед яких як теоретики, так і фахівці з трудового права, зокрема: С. Братусь, І.М. Ваганова, О.О. Войтенко, В.В. Жернаков, Т.О. Коломоєць, Р.І. Кондратьєв, О.О. Конопельцева, П.М. Рабінович, П.Д. Пилипенко, О.І. Процевський, О.В. Старчук, А.М. Юшко. Незважаючи на чималий інтерес до цієї проблематики, її окремі аспекти не набули достатнього висвітлення у працях дослідників. До того ж, для удосконалення вітчизняного трудового законодавства, зважаючи на зміни, які відбуваються нині у сфері застосування праці, є потреба у проведенні додаткових напрацювань у цьому напрямку.

У трудовому законодавстві України визначення «примусової праці» не закріплено, проте норми, які спрямовані запобігти цьому негативному явищу та надалі його остаточній ліквідації, все ж знайшли відповідне закріплення. Базовим документом для цього стала ратифікована Україною у 1956 році Конвенція Міжнародної організації праці № 29 про примусову чи обов'язкову працю від 1 травня 1932 року (далі – Конвенція МОП № 29). Ця конвенція закріпила поняття «примусова

¹ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. №254-к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст.141.

праця», яке використовується як універсальне не лише в Україні, але й у багатьох країнах світу, які її ратифікували². Так, відповідно до Конвенції МОП № 29 примусовою працею вважається «робота або служба, що вимагається від будь-якої особи під загрозою будь-якого покарання, для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг»³.

На підставі цього визначення виокремлюють такі основні ознаки примусової праці, як: 1) відсутність вільного волевиявлення з боку працівника щодо виконання роботи, яка від нього вимагається; 2) реальна (існуюча) загроза покарання за відмову виконувати роботу⁴.

Першим відображенням взятих Україною на себе зобов'язань, внаслідок приєднання до Конвенції МОП № 29, стала ст. 31 КЗпП України, яка встановила заборону вимагати роботодавцю від працівника виконання роботи, не обумовленої трудовим договором. Але оскільки законодавством встановлювалися винятки з цього правила (ст.ст. 32-34 КЗпП України), ця норма залишалася декларативною. Пізніше, 20 березня 1991 року внесеними змінами до КЗпП України було скасовано такі види дисциплінарних стягнень як переведення на іншу нижчеоплачувану роботу та пониження працівника в посаді на визначений строк⁵. Разом з тим, ряд нормативно-правових актів все ж допускали застосування таких дисциплінарних стягнень (зокрема Закон України «Про прокуратуру» від 5.11.1991 р.⁶, Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту № 55⁷).

Згодом норму щодо заборони примусової праці закріпила прийнята у 1996 році Конституція України (ст. 43). Цього ж року Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 1 листопада 1996 року «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» № 9 наголосив, що не можуть застосовуватися як такі, що суперечать Конституції, правила статей 32, 33, 34 КЗпП України, відомчих положень або статутів про дисципліну тощо, які передбачають можливість тимчасового переведення працівника без його згоди на іншу роботу в порядку дисциплінарного стягнення, у разі виробничої необхідності або простою, а також можливість виконання ним роботи, не передбаченої трудовим договором⁸. Ці роз'яснення було взято до уваги і через деякий час Законом України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України» від 24 грудня 1999 року, в КЗпП України були внесені відповідні зміни⁹.

Таким чином, на момент ратифікації Україною 5 жовтня 2000 р. Конвенції МОП №105 «Про скасування примусової праці»¹⁰ (далі – Конвенція № 105) наведені у статті 1 цього документу форми примусової праці вже були скасовані на законодавчому рівні. Отже, нині Україна і надалі має не вдаватися до будь-якої з форм примусової праці та запобігати їй можливим проявам.

² Стасів О. Заборона примусової праці як конституційна засада трудового права. *Радник. Український юридичний портал*. URL: <http://radnik.info/home/24255-2013-05-18-15-45-54.html> (дата звернення: 28.10.2021).

³ Конвенція № 29 про примусову чи обов'язкову працю: Міжнародний документ від 01.05.1932 р. / Міжнародна Організація праці. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text (дата звернення: 28.10.2021).

⁴ Ситницька О.А. Заборона примусової праці у трудовому законодавстві України. *Університетські наукові записки*. 2011. № 3 (39). С.514; Конопельцева О.О. Заборона примусової праці як принцип трудового права. *Право та інновації*. 2017. №2 (18) URL: <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/Konopeltseva18.pdf>. (дата звернення: 02.11.2021); Войтенко О.О. Заборона примусової праці у трудовому законодавстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. №3. С.114. URL: http://lsej.org.ua/3_2019/31.pdf. (дата звернення: 03.11.2021); Пласкач С. Поняття примусу у сучасних трудових правовідносинах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 5. С. 87. URL: http://lsej.org.ua/5_2021/22.pdf. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/20>. (дата звернення: 29.10.2021).

⁵ Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки № 871-XII / Верховна Рада УРСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/871-12#Text>. (дата звернення: 30.10.2021).

⁶ Про прокуратуру: Закон України від 5.11.1991 р. / Верховна Рада. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1789-12#Text> (*вмратув чинність*) (дата звернення: 02.11.2021).

⁷ Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 січня 1993 р. №55 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-93-%D0%BF/ed19930126#Text>. (дата звернення: 02.11.2021).

⁸ Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>. (дата звернення: 02.11.2021).

⁹ Про внесення змін до Кодексу законів про працю України: Закон України від 24.12.1999 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1356-14#Text>. (дата звернення: 03.10.2021).

¹⁰ Конвенція №105 про скасування примусової праці Міжнародний документ від 25.06.1957 р. / Міжнародна Організація праці. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013#Text. (дата звернення: 27.10.2021).

Зауважимо, що в залежності від об'єкту та характеру впливу на особу, примус може проявлятися у різних формах, а саме як: психічний, матеріальний, фізичний та організаційний¹¹. У відносинах праці всі ці форми примусу також можуть мати місце, зокрема коли йдеться про примусову працю. А.М. Орлеан відзначає, що на те, що праця є примусовою, може вказувати сукупність таких обставин, як: застосування до особи психічного чи фізичного насильства; відсутність трудового договору; обмеження свободи пересування особи у вільний від роботи час; відібрання в особи паспорта на період її роботи; утримання частини заробітної плати або невплата її взагалі; погроза видати працівника-нелегала органам влади та інші обставини¹². Як загроза щодо людини, проти якої здійснюється примусова праця, розглядається і застосування негативного впливу на її родичів та близьких осіб.

Також до форм примусової праці належать: фізичне насилля щодо працівника; психологічний примус, тобто наказ виконувати роботу під загрозою покарання за непослух; переведення на роботу з гіршими умовами праці тощо¹³. Проявом примусу до праці може бути примушування працювати в умовах, які становитимуть загрозу життю та здоров'ю працівника, або виконання доручень, які виходять за межі його трудової функції, а фактична оплата праці при цьому здійснюватиметься лише за роботу, обумовлену трудовим договором. В таких трудових відносинах роботодавець свідомо порушує норми трудового законодавства, у тому числі законодавства про охорону праці, проте розраховує на уникнення відповідальності за свої неправомірні дії¹⁴.

Водночас не можна вважати примусовою працею ситуації, коли працівник вважає, що він не може покинути робоче місце через реальну або уявну відсутність альтернативної зайнятості¹⁵.

Зважаючи на різні прояви примусової праці у трудових правовідносинах, важливо підсилити правовий захист працівника від такої свавільної поведінки роботодавця. Для цього варто присвятити окрему статтю КЗпП України поняттю «примусова праця» та її ознакам, а також розмістити в ній приблизний перелік можливих форм примусової праці. Це дозволило б гарантувати працівнику значно надійніший захист від проявів примусу щодо нього у трудових правовідносинах. Водночас такі норми мали би застерегти роботодавця здійснювати неправомірний примус до своїх працівників.

Деякі прояви примусової праці порівнюють з торгівлею людьми, наприклад, використання найманої праці без відповідного оформлення трудових відносин, особливо у поєднанні з невплатою заробітної плати¹⁶. Зауважимо, що торгівля людьми, рабство, підневільний стан, трудова експлуатація, обов'язкова праця – всі ці поняття тим чи іншим чином взаємопов'язані з поняттям примусова праця. Визначенню сутності цих понять науковцями різних галузей присвячено доволі багато уваги. Так, наприклад, фахівці з кримінального права, наголошують, що торгівля людьми відрізняється від примусової праці тим, що торговець використовує обман, шантаж, уразливий стан, насильство або інші передбачені ст. 149 Кримінального Кодексу України способи вже під час вербування, усвідомлюючи при цьому подальшу мету експлуатації людини¹⁷.

¹¹ Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2003. С.10-12.

¹² Орлеан А.М. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці: науково-практичний посібник / А.М. Орлеан, О.В. Пустова. Київ: ФЕНІКС, 2013. С. 32. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/protidiya_torgivli_lyudmi-print.pdf. (дата звернення: 10.11.2021).

¹³ Глобальный Альянс против принудительного труда: Глобальный доклад, представленный в соответствии с механизмом реализации Декларации МОТ об основополагающих принципах и правах в сфере труда: международная конференция труда 93-я сессия. Доклад I (B) / Международное бюро труда. Женева, 2005 г. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_088486.pdf. (дата звернення: 30.10.2021).

¹⁴ Пласкач С. Щодо питання заборони застосування непрямого примусу. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXVII звітної науково-практичної конференції* (Львів, 5-6 лютого 2021 р.). Ч. 2. Львів. С. 41. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/02/chast_2.pdf. (дата звернення: 29.10.2021).

¹⁵ Глобальный Альянс против принудительного труда: Глобальный доклад, представленный в соответствии с механизмом реализации Декларации МОТ об основополагающих принципах и правах в сфере труда: международная конференция труда 93-я сессия. Доклад I (B) / Международное бюро труда. Женева, 2005 г. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_088486.pdf. (дата звернення: 30.10.2021).

¹⁶ Орлеан А.М. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці: науково-практичний посібник / А.М. Орлеан, О.В. Пустова. Київ: ФЕНІКС, 2013. С. 41-42. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/protidiya_torgivli_lyudmi-print.pdf. (дата звернення: 10.11.2021).

¹⁷ Орлеан А. Відмежування торгівлі людьми від інших злочинів, пов'язаних із трудовою експлуатацією: *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 1. С. 47-52.

Відповідно до тлумачення Європейського суду з прав людини, підневільний стан – це особлива форма позбавлення свободи, яка містить в собі обов'язок надавати іншим свої послуги, проживаючи у приміщенні, що належить іншим особам та неспроможності змінити свій стан. Основним елементом, який відрізняє підневільний стан від примусової праці і обов'язкової праці, у розумінні статті 4 Європейської Конвенції з прав людини, названо почуття потерпілих, стан яких неможливо змінити, і що їхнє становище теж не може змінитись¹⁸. У цьому ж документі розглядається поняття «рабство», з огляду на його класичного розуміння, яке трактується як – стан або становище людини, над якою здійснюються атрибути права власності або деякі з них¹⁹. Детальному аналізу рабства присвячено увагу у дисертаційному дослідженні Г.Л. Кохан, яка обґрунтувала, що «рабство» є родовим відносно понять «торгівля людьми» та «підневільний стан». При цьому автор відзначила, що воно не обов'язково пов'язане з експлуатацією праці та позбавленням волі, а може існувати як залежність, яка виникає внаслідок традицій, культури, релігії, віку²⁰.

Пласкач С. зауважує, що на відміну від примусової праці рабство та підневільний стан здійснюються під значно суворішим контролем над особою, та умови, в яких здійснюється праця, є доволі тяжкі. Також підневільна особа не може ні уникнути, ні змінити цих умов. До того ж, примусова праця стосується радше виконання окремих видів робіт або надання послуг, які виконуються не тривалий час або додатково до основних обов'язків. Спільною ж рисою цих понять є, зокрема, наявність примусу в цих відносинах, у зв'язку з чим особа позбавлена можливості вільного вибору перебування в них²¹.

У багатьох міжнародних актах на рівні з примусовою працею згадується обов'язкова праця. Зокрема, Конвенцією МОП № 29 про примусову чи обов'язкову працю використано словосполучення «примусова чи обов'язкова праця» в якості специфічного обороту без вказівок на відмінності між цими поняттями.

Чимало спроб з'ясувати співвідношення цих понять зроблено у юридичній літературі. Так, О.В. Старчук, аналізуючи Конвенції МОП № 105 та Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод (1950 р.), доходять до висновку, що у цих міжнародних документах примусова та обов'язкова праця вживаються як словосполучення і є синонімічними категоріями, які ототожнюються між собою. Автор обґрунтовує це тим, що обидва ці поняття означають виконання роботи без вільного волевиявлення із загрозою застосування санкцій органом, який компетентний в організації праці²². О.А. Ситницька заперечує тотожність цих понять, вказуючи на те, що примусова праця – це праця, що виконується під натиском, примусом, а обов'язкова – це праця, яка має виконуватись беззастережно²³. Як приклади обов'язкової праці авторка наводить: військову або альтернативну (невійськову) службу, роботу, яка виконується за вироком або рішенням суду та інші. Тут хотілося б відзначити, що ці випадки відповідно до міжнародних норм²⁴ не вважаються ні примусовою, ні обов'язковою працею.

Для кращого розуміння змісту понять «примусова» та «обов'язкова» праця звернемося до практики Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який здійснив тлумачення цих понять. Зокрема, ЄСПЛ звернув увагу, що прикметник «примусова» наводить на думку щодо фізичного чи морального примусу. У той же час прикметник «обов'язкова» не може характеризувати будь-яке

¹⁸ Довідник із застосування статті 4 Європейської конвенції з прав людини – Заборона рабства і примусової праці. 2-е видання / Європейський суд з прав людини. 2014 р. С. 7. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_4_UKR.pdf. (дата звернення: 05.11.2021).

¹⁹ Конвенція про рабство: міжнародний документ від 25.09.1926 р. / ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_857. (дата звернення: 30.10.2021).

²⁰ Кохан Г.Л. Міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з рабством і работоргівлею: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2002. URL: referatu.net.ua/referats/7569/145585 (дата звернення: 12.11.2021).

²¹ Пласкач С. Заборона примусової праці через призму Загальної декларації прав людини. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XXV звітної науково-практичної конференції (Львів, 7-8 лютого 2019 р.). Львів. Ч.2. С. 28-30. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/chastyna_2-1.pdf. (дата звернення: 06.11.2021).

²² Старчук О.В. Розмежування змісту понять «примусова», «обов'язкова» та «необхідна» праця: *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №4. С.187. URL: pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/4_2015.pdf. (дата звернення: 31.10.2021).

²³ Ситницька О.А. Заборона примусової праці у трудовому законодавстві України: *Університетські наукові записки*. 2011. №3(39). С. 158.

²⁴ Конвенція № 29 про примусову чи обов'язкову працю: Міжнародний документ від 01.05.1932 р. / Міжнародна Організація праці. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text. (дата звернення: 28.10.2021).

юридичне зобов'язання²⁵. Тобто недотримання зобов'язань у разі вільно укладеної угоди, за які можуть бути застосовані певні стягнення (санкції), ЄСПЛ не розглядає як обов'язкову працю. Також ЄСПЛ відзначає, що відрізнити «примусову працю» від роботи, яку можна розумно вимагати у межах сімейної або сусідської взаємодопомоги, дозволяють такі обставини як характер та обсяг такої діяльності. Показовим прикладом була справа Van der Musselle проти Бельгії²⁶, в якій ЄСПЛ застосував поняття «непропорційний тягар» з метою вказати на те, що адвокат-стажер був примушений до обов'язкової праці, хоча від нього вимагалось як від державного захисника на добровільній основі захистити клієнтів. Проте у цьому разі обсяг роботи адвоката-стажера збільшився настільки, що її виконання стало для нього непосильним (надмірно важким).

Зважаючи на викладене, напрошується висновок, що у міжнародно-правових актах поняття «обов'язкова праця» використовується рівнозначно з поняттям «примусова праця» для того, щоб продемонструвати, що не вся праця, яка впливає з встановленого *юридичного* обов'язку, є правомірною. Отже, обов'язковою працею, яка не повинна допускатися (повинна бути скасована), вважатиметься праця, яка неприпустимо перевищує обсяг взятого особою на себе зобов'язання за *будь-яким* договором.

У юридичній літературі поняття «обов'язкова праця» часто застосовується як синонім поняття «необхідна праця» або ототожнює їх. Так, О.О. Войтенко хоча і наголошує на важливості розмежовувати ці поняття²⁷, проте у своїх працях підміняє їх одне одним²⁸. В.В. Жернаков використовує ці поняття як синоніми та виділяє такі відмінності між необхідною та примусовою працею: 1) у необхідній праці немає «автора» примусу – це об'єктивні обставини, а у примусовій є суб'єкт примусу – особа або орган, в компетенцію яких входить організація праці в найширшому розумінні (у тому числі, служба); 2) у необхідній праці немає механізму забезпечення – санкцій. Вона відбувається завдяки усвідомленню необхідності або корисності праці, в примусовій же праці є механізм примусу, який є її обов'язковим елементом та характеризується наявністю юридичного зв'язку між «повноважним» та «зобов'язаним» суб'єктами; 3) необхідна праця має утилітарний характер – людина одержує користь, вона необхідна для неї. Примусова ж не завжди носить такий характер і переважно виконується в інтересах держави, суспільства, роботодавця. А отже, є необхідною саме для них, а не для людини; 4) необхідна праця характеризується значним ступенем збігу зовнішніх та внутрішніх факторів щодо її виконання. Примусова – характеризується меншим ступенем збігу зовнішніх факторів та внутрішнього переконання людини²⁹.

Взявши до уваги наведені В.В. Жернаковим відмінності, О.В. Старчук робить висновок, що причиною необхідної праці є внутрішнє бажання чи переконання особи-працівника, зумовлене зовнішніми чинниками (обставинами), і що ці поняття не є тотожними, оскільки залучення особи до примусової праці здійснюється без вільного волевиявлення під погрозою покарання органом, до компетенції якого належить організація праці, а необхідна праця виконується особою добровільно завдяки усвідомленню її ефективності й корисності для самого себе³⁰. Подібний висновок робить і О.О. Конопельцева, вказуючи на таку підставу для розмежування примусової та необхідної праці,

²⁵ Довідник із застосування статті 4 Європейської конвенції з прав людини – Заборона рабства і примусової праці. 2-е видання / Європейський суд з прав людини. 2014 р. С. 9. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_4_UKR.pdf. (дата звернення: 05.11.2021).

²⁶ Довідник із застосування статті 4 Європейської конвенції з прав людини – Заборона рабства і примусової праці. 2-е видання / Європейський суд з прав людини. 2014 р. С. 8-9. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_4_UKR.pdf. (дата звернення: 05.11.2021).

²⁷ Войтенко О.О. Заборона примусової праці – принцип правового регулювання трудових відносин: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05. Харків. 2020. С. 145. URL: nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Voitenko/d_Voitenko.pdf. (дата звернення: 15.11.2021).

²⁸ Войтенко О.О. Заборона примусової праці – принцип правового регулювання трудових відносин: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05. Харків. 2020. С. 101-102, 164. URL: nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Voitenko/d_Voitenko.pdf. (дата звернення: 15.11.2021); Войтенко О.О. Заборона примусової праці у трудовому законодавстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. №3. С.115-116. URL: http://lsej.org.ua/3_2019/31.pdf. (дата звернення: 13.11.2021).

²⁹ Жернаков В.В. Поняття примусової праці за законодавством України. *Право України*. 1997. № 10. С. 36-37.

³⁰ Старчук О.В. Розмежування змісту понять «примусова», «обов'язкова» та «необхідна» праця: *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 189. URL: pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/4_2015.pdf (дата звернення: 31.10.2021).

як особисте бажання щодо реалізації невід'ємного права на працю³¹. Отже, лише усвідомлення цілей тієї чи іншої трудової діяльності та аналіз шляхів її досягнення дає можливість відмежувати примусову працю від необхідної. Також ще однією відмінною ознакою можна назвати таку, що примусова праця – це праця, непередбачена трудовим договором (і не може бути ним передбачена), проте можливість залучення до необхідної праці сторони трудового договору вправі обумовити у ньому (за деякими винятками), і це не буде суперечити законодавчим нормам.

Не заперечуючи загалом схожість понять «обов'язкова» та «необхідна» праця, свого часу професор О.І. Процевський слушно зауважив, що необхідна праця – це праця, яка украй потрібна та закономірна. Коли ж йдеться про обов'язкову праця, то одразу з'являється відтінок повинності, примушування, приневолення³². Термінологічний зміст понять «обов'язковий» та «необхідний» доволі близький. «Обов'язковий» – це такий, виконання, якого впливає з обов'язку; який неодмінно та беззастережно повинен виконуватися; яким не можна нехтувати³³, а «необхідний» – такий, що впливає з самої природи речей; без нього неможливо обійтися; обов'язково потрібний для забезпечення нормальних умов життя тощо³⁴. З огляду на викладене необхідною працею вважатиметься суспільно-корисна праця, яка виконується за вироком суду (ст. 51 КК України³⁵); військова служба або альтернативна (невійськова) служба, виконання якої є конституційним обов'язком (ч. 4 ст. 35 Конституції України); роботи, які можуть вважатися звичайними громадськими обов'язками членів колективу, за умови, що безпосередні його представники мають право висловити свою думку щодо доцільності цих робіт (ч. 2 ст. 2 Конвенції МОП № 29). Прикладом необхідної праці може слугувати праця, яка вимагається від особи в умовах надзвичайних обставин.

У підсумку відзначимо, що який би відтінок не мала праця: обов'язковості чи необхідності, вона не повинна переходити межі допустимих фізичних та психологічних можливостей особи, яка виконує покладене (*взяте*) на неї зобов'язання. В іншому випадку така праця повинна бути визнана обов'язковою, яка забороняється як неправомірна, або ж примусовою за наявності відповідних ознак.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Войтенко О.О. Заборона примусової праці у трудовому законодавстві України. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 3. С. 114–116. URL: http://lsej.org.ua/3_2019/31.pdf. (дата звернення: 13.11.2021).
2. Войтенко О.О. Заборона примусової праці – принцип правового регулювання трудових відносин: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05. Харків. 2020. 197 с. URL: nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Voitenko/d_Voitenko.pdf. (дата звернення: 15.11.2021).
3. Глобальный Альянс против принудительного труда: Глобальный доклад, представленный в соответствии с механизмом реализации Декларации МОТ об основополагающих принципах и правах в сфере труда: международная конференция труда 93-я сессия. Доклад I (B) / Международное бюро труда. Женева, 2005 г. 115 с. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_088486.pdf. (дата звернення: 30.10.2021).
4. Довідник із застосування статті 4 Європейської конвенції з прав людини – Заборона рабства і примусової праці. 2-е видання / Європейський суд з прав людини. 2014 р. 18 с. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_4_UKR.pdf. (дата звернення: 05.11.2021).

³¹ Конопельцева О.О. Заборона примусової праці як принцип трудового права. *Право та інновації*. 2017. №2 (18). С. 100. URL: <http://ndipzlr.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/Konopeltseva18.pdf>. (дата звернення: 10.11.2021).

³² Процевський О.І. Новий зміст права на працю – основа реформування трудового законодавства України. *Право України*. 1999. № 6. С. 103.

³³ Словник української мови: у 11 т. / за ред. І.К. Білодіда; АН УРСР. Ін-т мовознавства. Київ, 1974. Т. 5. С. 547. URL: http://ukrlit.org/slovyk/slovyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh. (дата звернення: 11.11.2021).

³⁴ Словник української мови: у 11 т. / за ред. І.К. Білодіда; АН УРСР. Ін-т мовознавства. Київ, 1974. Т.5. С.346. Т.5. 1974. URL: http://ukrlit.org/slovyk/slovyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh. (дата звернення: 11.11.2021).

³⁵ Кримінальний Кодекс України: Кодекс України від 5.04.2001. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14>. (дата звернення: 12.11.2021).

5. Жернаков В.В. Поняття примусової праці за законодавством України. Право України. 1997. № 10. С. 35–39.
6. Конопельцева О.О. Заборона примусової праці як принцип трудового права. Право та інновації. 2017. №2 (18). С. 98–104. URL: <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/Konopeltseva18.pdf>. (дата звернення: 10.11.2021).
7. Кохан.Г.Л. Міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з рабством і работоргівлею: автореф. дис. ... канд. юрид.наук: 12.00.11. Харків, 2002. 23 с. URL: referatu.net.ua/referats/7569/145585 (дата звернення: 12.11.2021).
8. Орлеан А. Відмежування торгівлі людьми від інших злочинів, пов'язаних із трудовою експлуатацією: Вісник Національної академії прокуратури України. 2013. № 1. С. 47–52.
9. Орлеан А.М. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці: науково-практичний посібник / А.М. Орлеан, О.В. Пустова. Київ: ФЕНІКС, 2013. 152 с. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/protidiya_torgivli_lyudmi-print.pdf. (дата звернення: 10.11.2021).
10. Пласкач С. Заборона примусової праці через призму Загальної декларації прав людини. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXV звітної науково-практичної конференції (Львів, 7-8 лютого 2019 р.). Львів. Ч.2. С. 28–30. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/chastyna_2-1.pdf. (дата звернення: 06.11.2021).
11. Пласкач С. Поняття примусу у сучасних трудових правовідносинах. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 5. С. 86–88. URL: http://lsej.org.ua/5_2021/22.pdf. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/20>. (дата звернення: 29.10.2021).
12. Пласкач С. Щодо питання заборони застосування непрямого примусу. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXVII звітної науково-практичної конференції (Львів, 5-6 лютого 2021 р.). Ч.2. Львів. С. 40–41. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/02/chast_2.pdf. (дата звернення: 29.10.2021).
13. Процевський О.І. Новий зміст права на працю – основа реформування трудового законодавства України. Право України. 1999. № 6. С. 101–105.
14. Ситницька О.А. Заборона примусової праці у трудовому законодавстві України: Університетські наукові записки. 2011. № 3(39). С. 156–162.
15. Словник української мови: у 11 т. / за ред. І.К. Білодіда; АН УРСР. Ін-т мовознавства. Київ, 1974. Т. 5. URL: http://ukrlit.org/slovnuk/slovnuk_ukrainskoi_movu_v_11_tomakh. (дата звернення: 11.11.2021).
16. Словник української мови: у 11 т. / за ред. І.К. Білодіда; АН УРСР. Ін-т мовознавства. Київ, 1974. Т.5. URL: http://ukrlit.org/slovnuk/slovnuk_ukrainskoi_movu_v_11_tomakh. (дата звернення: 11.11.2021).
17. Старчук О.В. Розмежування змісту понять «примусова», «обов'язкова» та «необхідна» праця: Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 4. С. 186–189. URL: rap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/4_2015.pdf (дата звернення: 31.10.2021).
18. Стасів О. Заборона примусової праці як конституційна засада трудового права. Радник. Український юридичний портал. URL: <http://radnuk.info/home/24255-2013-05-18-15-45-54.html>.
19. Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України: автореф. дис. ... канд. юрид.наук: 12.00.07. Харків, 2003. 20 с.

Перелік юридичних документів:

20. Конвенція про рабство: Міжнародний документ від 25.09.1926 р. / ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_857. (дата звернення: 30.10.2021).
21. Конвенція № 29 про примусову чи обов'язкову працю: Міжнародний документ від 01.05.1932 р. / Міжнародна Організація праці. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text. (дата звернення: 28.10.2021).
22. Конвенція №105 про скасування примусової праці Міжнародний документ від 25.06.1957 р. / Міжнародна Організація праці. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013#Text. (дата звернення: 27.10.2021).
23. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. №254-к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. (дата звернення: 28.10.2021).
24. Кримінальний Кодекс України: Кодекс України від 5.04.2001. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14>. (дата звернення: 12.11.2021).
25. Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 січня 1993 р. № 55 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-93-%D0%BF/ed19930126#Text>. (дата звернення: 02.11.2021).
26. Про внесення змін до Кодексу законів про працю України: Закон України від 24.12.1999 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1356-14#Text>. (дата звернення: 03.10.2021).
27. Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки № 871-XII / Верховна Рада УРСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/871-12#Text>. (дата звернення: 30.10.2021).

28. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>. (дата звернення: 02.11.2021).
29. Про прокуратуру: Закон України від 5.11.1991 р. / Верховна Рада. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1789-12#Text> (втратив чинність) (дата звернення: 02.11.2021).

References

Bibliography:

1. Dovidnyk iz zastosuvannia statti 4 Yevropeiskoi konvetsii z prav liudyny – Zaborona rabstva i prymusovoi pratsi. 2-e vydannia / Yevropeyskyi sud z prav liudyny. 2014 r. 18 s. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_4_UKR.pdf. (data zvernennia: 05.11.2021).
2. Globalnyi Alians protiv prinuditel'nogo truda: Globalnyi doklad, predstavlennyi v sootvetstvii s mekhanizmom realizatsii Deklaratsii MOT ob osnovopolagaiushchikh printsipakh i pravakh v sfere truda: mezhdunarodnaia konferentsiia truda 93-ia sessiia. Doklad I (B) / Mezhdunarodnoe biuro truda. Zheneva, 2005 g. 115 s. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_088486.pdf. (data zvernennia: 30.10.2021).
3. Kokhan.H.L. Mizhnarodno-pravove spivrobitnytstvo v borotbi z rabstvom i rabotorhiveiu: avtoref. dys. ... kand. yuryd..nauk: 12.00.11. Kharkiv, 2002. 23 s. URL: referatu.net.ua/referats/7569/145585 (data zvernennia: 12.11.2021).
4. Konopeltseva O.O. Zaborona prymusovoi pratsi yak pryntsyp trudovoho prava. Pravo ta innovatsii. 2017. №2 (18). S. 98–104. URL: <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/Konopeltseva18.pdf>. (data zvernennia: 10.11.2021).
5. Orlean A. Vidmezhuвання torhivli liudmy vid inshykh zlochniv, poviazanykh iz trudovoiu ekspluatatsiieu: Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy. 2013. № 1. S. 47–52.
6. Orlean A.M. Protydiia torhivli liudmy, vchynenoi z metoiu ekspluatatsii pratsi: naukovopraktychnyi posibnyk / A.M. Orlean, O.V. Pustova. Kyiv: FENIKS, 2013. 152 s. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/protidiya_torgivli_lyudmi-print.pdf. (data zvernennia: 10.11.2021).
7. Plaskach S. Poniattia prymusu u suchasnykh trudovykh pravovidnosynakh. Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal. 2021. № 5. S. 86–88. URL: http://lsej.org.ua/5_2021/22.pdf. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/20>. (data zvernennia: 29.10.2021).
8. Plaskach S. Shchodo pytannia zaborony zastosuvannia nepriamoho prymusu. Problemy derzhavotvorennia i zakhystu prav liudyny v Ukraini: materialy XXVII zvitnoi naukovopraktychnoi konferentsii (Lviv, 5-6 liutoho 2021 r.). CH.2. Lviv. S. 40–41. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/02/chast_2.pdf. (data zvernennia: 29.10.2021).
9. Plaskach S. Zaborona prymusovoi pratsi cherez pryzmu Zahalnoi deklaratsii prav liudyny. Problemy derzhavotvorennia i zakhystu prav liudyny v Ukraini: materialy XXV zvitnoi naukovopraktychnoi konferentsii (Lviv, 7-8 liutoho 2019 r.). Lviv. CH.2. S. 28–30. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/chastyna_2-1.pdf. (data zvernennia: 06.11.2021).
10. Protsevskiy O.I. Novyi zmist prava na pratsiu – osnova reformuvannia trudovoho zakonodavstva Ukrainy. Pravo Ukrainy. 1999. № 6. S. 101–105.
11. Shevchuk O.M. Zasoby derzhavnoho prymusu u pravovii systemi Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. yuryd..nauk: 12.00.07. Kharkiv, 2003. 20 s.
12. Slovyk ukrainskoi movy: u 11 t. / za red. I.K. Bilodida; AN URSS. In-t movoznavstva. Kyiv, 1974. T. 5. URL: http://ukrlit.org/slovyk/slovyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh. (data zvernennia: 11.11.2021).
13. Slovyk ukrainskoi movy: u 11 t. / za red. I.K. Bilodida; AN URSS. In-t movoznavstva. Kyiv, 1974. T.5. URL: http://ukrlit.org/slovyk/slovyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh. (data zvernennia: 11.11.2021).
14. Starchuk O.V. Rozmezhuвання zmistu poniat «prymusova», «oboviazkova» ta «neobkhidna» pratsia: Porivnialno-analitychne pravo. 2015. № 4. S. 186–189. URL: pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/4_2015.pdf (data zvernennia: 31.10.2021).
15. Stasiv O. Zaborona prymusovoi pratsi yak konstytutsiina zasada trudovoho prava. Radnyk. Ukrainyskyi yurydychnyi portal. URL: <http://radnyk.info/home/24255-2013-05-18-15-45-54.html>.
16. Sytnytska O.A. Zaborona prymusovoi pratsi u trudovomu zakonodavstvi Ukrainy: Universytetski naukovyi zapysky. 2011. № 3(39). S. 156–162.
17. Voitenko O.O. Zaborona prymusovoi pratsi u trudovomu zakonodavstvi Ukrainy. Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal. 2019. № 3. S. 114–116. URL: http://lsej.org.ua/3_2019/31.pdf. (data zvernennia: 13.11.2021).

18. Voitenko O.O. Zaborona prymusovoi pratsi – pryntsypr pravovoho rehuliuвання трудовykh vidnosyn: dys. ... kand. yuryd. nauk. 12.00.05. Kharkiv. 2020. 197 s. URL: nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Voitenko/d_Voitenko.pdf. (data zvernennia: 15.11.2021).
19. Zhernakov V.V. Poniattia prymusovoi pratsi za zakonodavstvom Ukrainy. Pravo Ukrainy. 1997. № 10. S. 35–39.

List of legal documents:

20. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. №254-k/96-VR / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141. (data zvernennia: 28.10.2021).
21. Konventsiiia pro rabstvo: Mizhnarodnyi dokument vid 25.09.1926 r. / OON. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_857. (data zvernennia: 30.10.2021).
22. Konventsiiia № 29 pro prymusovu chy oboviazkovu pratsiu: Mizhnarodnyi dokument vid 01.05.1932 r. / Mizhnarodna Orhanizatsiia pratsi. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text. (data zvernennia: 28.10.2021).
23. Konventsiiia №105 pro skasuvannia prymusovoi pratsi Mizhnarodnyi dokument vid 25.06.1957 r. / Mizhnarodna Orhanizatsiia pratsi. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013#Text. (data zvernennia: 27.10.2021).
24. Kryminalnyi Kodeks Ukrainy: Kodeks Ukrainy vid 5.04.2001. № 2341-III / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14>. (data zvernennia: 12.11.2021).
25. Polozhennia pro dystsyplinu pratsivnykiv zaliznychnoho transportu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26 sichnia 1993 r. № 55 / Kabinet Ministriv Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-93-%D0%BF/ed19930126#Text>. (data zvernennia: 02.11.2021).
26. Pro prokuraturu: Zakon Ukrainy vid 5.11.1991 r. / Verkhovna Rada. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1789-12#Text> (vtratyv chynnist) (data zvernennia: 02.11.2021).
27. Pro vnesennia zmin do Kodeksu zakoniv pro pratsiu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 24.12.1999 r. / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1356-14#Text>. (data zvernennia: 03.10.2021).
28. Pro vnesennia zmin i dopovnen do Kodeksu zakoniv pro pratsiu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 24.12.1999 r. / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/871-12#Text>. (data zvernennia: 30.10.2021).
29. Pro zastosuvannia Konstytutsii Ukrainy pry zdiisnenni pravosuddia: Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 01.11.1996 r. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>. (data zvernennia: 02.11.2021).